

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Seyyid Kutub'un Mümtehine Sûresine Bakışı

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kader ONUK

Makale Bilgisi

Bağımsız Araştırmacı
Kırıkkale, Türkiye

ORCID: 0000-0002-8957-6537

E-Mail: kaderonuk@icloud.com

Sorumlu Yazar:

Kader ONUK

Ay Yılı : Aralık / 2024

Cilt: 4

Sayı: 2

DOI: [10.5281/zenodo.14582383](https://doi.org/10.5281/zenodo.14582383)

Citation:

Onuk, K. (2024). Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Seyyid Kutub'un Mümtehine sûresine Bakışı. *Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 108-130. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14582383>

Öz

Yüce Allah, tarih boyunca insanları doğru yola iletmek için, onların hem dünyada hem de ahirette mutlu olmalarını sağlamak üzere onlara peygamberler ve ilahi mesajlar göndermiştir. Son peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.v)'e de Kur'an'ı Kerim'i indirmiştir. Yüce Allah tarafından yapılan bu hitabın son halkası olan Kur'an'ı Kerim indiği dönemden itibaren insanlar tarafından anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Nitekim sahabe anlamadığı şeyleri Hz. Muhammed'e sormuştur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra da sahabe, tabiin ve sonraki nesillerin Kur'an'ı Kerim'i anlama çabaları devam etmiştir. Kur'an'ı Kerim'in nüzulundan günümüze kadar Yüce Rabbimizin muradını daha iyi anlayabilmek için bu sayede yorumlama gayretleri ile tefsirler süregelmiştir. Bu yorumlama gayretlerinde zaman, mekân, şartlar ve ihtiyaçlar değiştikçe Kur'an'ı anlama biçimleri de değişmiştir. Makalemizde birbirlerine yakın dönemlerde yaşayan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942) ve Seyyid Kutub'un (öl. 1966) tefsirlerinden Mümtehine Sûresi üzerinde karşılaştırmalı okuma yapılmıştır. Mümtehine sûresine genel hatlarıyla bakıldıktan sonra Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Seyyid Kutub'un kısaca hayatları ve tefsir metotlarına değinilmiştir. Daha sonra sürenin her âyeti her iki müellifin tefsirinden karşılaştırmalı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Mümtehine Sûresi, Elmalılı, Seyyid Kutub, Hak Dini Kur'an Dili, fi Zilâli'l-Kur'an.*

Abstract

Throughout history, Almighty Allah has sent prophets and divine messages to people to guide them to the right path and to ensure that they are happy both in this world and in the hereafter. The last prophet, Hz. He also sent down the Quran to Muhammad (pbuh). The Holy Quran, which is the last part of this address made by Almighty Allah, has been tried to be understood and interpreted by people since the time it was revealed. As a matter of fact, the companions told Hz. He asked Muhammad. Hz. Even after Muhammad's death, the efforts of the companions, followers and subsequent generations to understand the Holy Quran continued. In order to better understand the will of our Almighty Lord from the revelation of the Holy Quran to the present day, interpretation efforts and interpretations have continued. In these interpretation efforts, as time, place, conditions and needs changed, the ways of understanding the Quran also changed. In our article, a comparative reading was made on Surah Mumtehine, one of the commentaries of Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (d. 1942) and Seyyid Qutb (d. 1966), who lived in similar periods. After looking at the Surah Mumtehine in general terms, the lives and interpretation methods of Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır and Seyyid Qutb are briefly mentioned. Then, each verse of the sura was examined comparatively from the tafsir of both authors.

Keywords: *Tafsir, Surah al- Mumtehine, Elmalılı, Seyyid Qutb, The Religion of Truth the Language of the Quran, fi Zilâli'l-Qur'an.*

Giriş

Mümtehine sûresi mushaf sırasına göre 60. sûredir. Hicretten sonra indiği için Medenî bir sûre olup on üç âyetten, üç yüz kırk sekiz kelime sayısından, bin beş yüz on harften oluşmaktadır.¹

Sûrenin 10. âyetindeki hicret eden kadınların imtihan edilmesine nispetle "Mümtehine" ismi verilmiştir.² "Mümtehane", "Mümtehine" de denen sûre "İmtihan sûresi" olarak Türkçe'ye aktarılabılır.³ Mümtehine sûresinin peyderpey inmesinden ötürü sûrenin iniş zamanını tek bir zaman aralığı ile sınırlandırmak mümkün olmamıştır. Ancak iniş zamanını bahsedilen üç olay sayesinde tespit etmek mümkün olmuştur. Sûrenin başlarında geçen ilk olay, Mekke'nin fethedilmesinden önce Hâtıb b. Ebi Beltea'nın Mekkeli müşriklere mektup yazarak Mekke'nin fethedileceğini bildirmesidir. Sûrenin ortalarında geçen ikinci olay, Hudeybiye Sözleşmesi'nden sonra Mekke'den Medine'ye muhacir olarak gelen kadınların inkarcılara geri gönderilip gönderilmeyeceği olayı olmuştur. Bu bağlamda sûrenin iniş zamanının Hudeybiye Sözleşmesi'nden sonra Mekke'nin fethedilmesinden önce olduğu anlaşılmıştır. Sûrenin sonlarında geçen üçüncü olay ise Mekke'den Medine'ye muhacir olarak gelip iman eden kadınların biatı olayı olmuştur. Mekke'nin fethedilmesinden sonra Mekke'deki erkeklerle birlikte kadınlarında gelerek iman etmesiyle birlikte büyük bir topluluğun biat etme sorununun çıkmasının muhtemel olması sebebiyle bu sûrenin sonlarındaki âyetlerin iniş zamanının Mekke'nin fethedilmesinden sonra olduğu söylenmiştir.⁴

Mümtehine sûresi erken dönem tefsirlerde genellikle nüzul sebepleri çerçevesinde işlenmiştir.⁵ Günümüzde bu sûre üzerine Mümtehine Sûresinde İmtihan⁶, Nüzul Bağlamında Mümtehine Sûresi Tefsiri⁷, Mümtehine Sûresi ve Müslim- Gayr-i müslim ilişkileri, Mümtehine Sûresinde Dostluk ve Düşmanlık İlişkileri, Mümtehine Sûresi Ekseninde Hoşgörüde Denge⁸ ve Mümtehine Sûresinin Muhtevası ve 5. âyeti Bağlamında Müminlerin İnkarcılar İçin Fitne Olması Meselesi⁹ gibi çalışmalar yapılmıştır. Biz de bu sûrenin modern dönemde nasıl tefsir edildiği ve sûrenin konularına güncel yaklaşımın nasıl olduğu merakı üzerine bu çalışmayı yapmaya gayret ettik. Çalışmamızı bu sûre bağlamında iki ayrı çizgide bulunan müfessir üzerinden karşılaştırmalı olarak gerçekleştirdik.

Çalışmamızda Elmalılı (öl. 1942) ve Seyyid Kutub'un (öl. 1966) hayatları ve tefsir metotlarından bahsedilmiş ve Mümtehine sûresine genel hatlarıyla bakıldıktan sonra iki müfessirin Mümtehine sûresi ile ilgili yorumları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

1.Modern Dönemde İki Müfessir

Bu bölümde karşılaştırması yapılacak olan iki müfessirin hayatlarından ve tefsir metotlarından bahsedilecektir.

1 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraevyn Yayınları, 2012), 7/589.

2 Ebu'l- A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 6/231.

3 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 589.

4 Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, 6/231.

5 Mukâtil Bin Süleymân, *Tefsîr-i Kebir* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 4/199-201; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsîri* (İstanbul: Hisar Yayınları, 1996), 8/250-251; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tevîlatü'l- Kur'an Tercümesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 15/109; Fahrüddîn Er-Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2002), 21/430.

6 Abdullah Aydın, *Mümtehine Sûresinde İmtihan* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021) 1-70.

7 Kübra Gücüyener, *Nüzul Bağlamında Mümtehine Sûresi Tefsiri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2019) 1-89.

8 Ramazan Şahin, "Mümtehine Sûresi Ekseninde Hoşgörüde Denge" *İslami İlimler Araştırma Vakfı* 3 (Ekim 2019) 287-312.

9 Mehmet Demir, "Mümtehine Sûresinin Muhtevası ve 5. âyeti Bağlamında Müminlerin İnkarcılar İçin Fitne Olması Meselesi", *Harran İlahiyat Dergisi* 48 (Aralık 2022) 148-163.

1.1. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Tefsiri

Muhammed Hamdi Yazır, Fatma Hanım ve Nûman Efendi'nin oğludur.¹⁰ Hicrî 1295, Miladi 1878 yılında Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuştur.¹¹ Eğitim hayatını İstanbul'da tamamlamıştır.¹² Eğitim hayatı süresince birçok ilimle de meşgul olmuştur.¹³ Bu ilimler arasında mûsiki, felsefe, biyoloji, kimya, matematik ve tıp da bulunmaktadır.¹⁴ Aldığı eğitimler ve kendi gayreti neticesinde ileri derece bir Arapça bilgisine sahip olmuştur. Yalnızca Arapça ile yetinmeyip Farsça'yı da öğrenmiştir. Daha sonra Batı'yı daha iyi anlamak adına Fransızca'yı da öğrenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'i daha güzel okumak için Makam ve Musiki dersleri almıştır. Dönemin hattatlarından olan Arif Efendi'den de hüsn-i hat dersi almıştır.¹⁵ Divan edebiyatı ile ilgilenmiş ve divan şiirleri yazmıştır.¹⁶

Muhammed Hamdi Yazır, hayatı boyunca hem dini hem de siyasi görevler almıştır. Aldığı görevleri hakkıyla yerine getirmeye çalışırken bir yandan da dönemin politik olaylarından uzak kalmamaya çabalamıştır.¹⁷ 1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kur'ân-ı Kerîm'in tercüme ve tefsirine ihtiyaç duyulduğu ve hazırlanması kararı çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Muhammed Hamdi Yazır'a tefsir yazması, Mehmet Akif Ersoy'a da meal yazması için teklifte bulunmuştur. Mehmet Akif Ersoy'un bir süre sonra meal yazmaktan vazgeçmesiyle birlikte Muhammed Hamdi Yazır hem meal hem de tefsir çalışmalarına başlamış ve toplamda on iki yıl sonra Hak Dini Kur'an Dili tefsiri çalışmasını tamamlamıştır.¹⁸ 1938 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Hak Dini Kur'an Dili, Yeni Mealli Türkçe Tefsir ismiyle yayınlanmıştır.¹⁹ Günümüzde bulunan baskısı on ciltten oluşmaktadır.²⁰

Muhammed Hamdi Yazır ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Hak Dini Kur'an Dili yazım sözleşmesi yapılmış ve yapılan anlaşmaya göre Muhammed Hamdi Yazır tefsirini ele alırken âyetler arasındaki münasebetlere dikkat edilmesi, âyetlerin indiriliş sebeplerinin belirtilmesi, meşhur on kiraatin dışına çıkılmaması, gereken yerlerde kelime ve ifadelerin dilbilimsel olarak incelenmesi, ameli bakımdan Hanefi mezhebinin dikkate alınması, itikadi bakımdan Ehl-i Sünnet'in dikkate alınması, batılı yazarların ortaya atmış olduğu yalan ve yanlış iddialara cevap verilmesi, tefsirinin başına Kur'ân-ı Kerîm ve hakikatlerinden bahseden bir mukaddime yazılması gibi konuların hepsine dikkat etmiş ve daha fazlasını yerine getirerek eserini oluşturmuştur.²¹

Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili eserinde hem rivâyet hem de dirâyet tefsiri yöntemini kullanmıştır.²² Sûrelerin tefsirine başlarken öncelikle sûreye bir girizgâh anlamında sûre ile ilgili genel bilgiler vererek sûreyi tanıtmaya amacını benimsemiştir. Sûre ile ilgili genel bilgilerin olduğu bölümde çoğunlukla sûrenin Mekki- Medeni oluşundan, kaç âyet, kaç kelime, kaç harf ve fasıladan oluştuğundan, sûrenin isimlerinden bahsetmiş ve sûrenin fazileti ile ilgili

10 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV), "Elmalılı Muhammed Hamdi" (Erişim 4 Şubat 2024).

11 İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 276.

12 Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 193.

13 Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 193.

14 İsmail Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012) 328.

15 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 109 (Eylül 1993) 6-7.

16 Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası" 328.

17 Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır" 9.

18 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 277.

19 Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır" 14.

20 Koç, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 193.

21 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 277-278.

22 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2015), 181.

hadislere de yer vermiştir.²³ Sonrasında sûreyi konusuna göre kısımlara ayırıp âyet mealini vererek bu âyetleri tek tek ele almıştır. Âyetlerde geçen kelimelerin lügavî tanımını yaparak kelimenin manası üzerinde durmuştur.²⁴ Elmalılı, olabildiğince kelimelerin zahiri manalarını ve Arapça tümce yapısını göz önünde bulundurmuş, böylece hem anlama hem de lafza münasip Türkçe karşılıklar bulmaya çalışmıştır.²⁵ Sûrenin iniş sebebi ve o âyet hakkındaki rivâyetlere yer vererek sûre ile ilgili kendi görüşlerini de zikretmiştir. Âyetlerle ilgili tüm farklı fikirlere yer vererek bazı zamanlarda bu fikirler arasında tercihte bulunmuş, bazı zamanlarda da bu fikirleri birleştirme yoluna gitmiştir.²⁶ Bazı sûrelerde açıklamasını yaptığı sûre ile önce ya da sonra gelen sûre arasındaki münasebete de değinmiştir.²⁷ Elmalılı, İsrailiyyatı tefsirine almama hususunda her ne kadar titiz ve dikkatli davransa da zaman zaman tefsirinde İsrailiyyata yer vermiştir. Elmalılı, tefsirinde kıraat farklılıklarından da söz etmiştir.²⁸ Elmalılı, dönemin gündeminde olan sosyoekonomik, ahlakî, dini, hukukî müşkülleriyle ilgilendiğinden ötürü Kur'ân metnine çakılı kalmamış ve âyetleri açıklarken vahyi muhataplarıyla buluşturmayı amaç edinmiştir.²⁹

Elmalılı, tefsirinde Arapça beyitlere ek Türkçe beyitlere de yer vermiştir. Böylece Türkçe şiir onun aracılığıyla tefsire giriş yapmıştır.³⁰ Tefsirinin Türkçe telif edilmesi alışla gelmiş tefsirlerden onu farklı kılan bir yönü olmuştur.³¹ Elmalılı, tefsirinde ilmî tefsir örnekleri de kullanmıştır. Ayrıca birçok konuda felsefi bakışı dillendirmiştir.³² Bilimsel tefsire olumlu bakarak tefsirinde kullanma çabasına girmiştir. Çünkü Elmalılı, bilim ve bilimin uygulanma noktasında yaşanan gelişmelerin, Kur'ân'a aykırı olması görüşü bir tarafa Allah'ın muradının anlaşılmasına yardımcı olacağı görüşünde olmuştur.³³

Elmalılı, eserinde yer yer fihhi tahlillerde de bulunmuştur. Fihhi tahlillerde bulunurken yalnızca kaynaklardaki bilgileri aktarmamış, çeşitli konularda eleştiriler ve tercihler yaparak kendi fikrini de uzun açıklamalarla ortaya koymuştur.³⁴ İtikadî konularda Matürîdî, fihhî konularda da çoğunlukla Hanefi kaynaklardan yararlanmıştır.³⁵ Elmalılı, eserinde fıkıh kadar kelim ilmine de yer vermiştir.³⁶ Elmalılı, tefsirinde işarî tefsir yorumları konusunda kendisine sınır koymamış, bu tür izahlar ve tasavvufi kavramlar kullanmıştır.³⁷

Elmalılı, döneminin gelişmekte olan tekniğe ve pozitif ilimlere karşı duyarsız kalmamış, ilim ve fennin daha geniş bir perspektif ile İslam dünyasının yükselişi için bir gereklilik olarak görmüştür. Bu gerekliliği gerçekleştirmek için pozitif ilimlere hâkim bir grup insanı bir araya getirip, grup olarak çalışmasıyla ilmi verilerden yararlanarak âyetleri

23 Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 35-36.

24 Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", 340.

25 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 279.

26 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 278.

27 Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 36.

28 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 278.

29 Halis Albayrak, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1993), 158.

30 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 278.

31 Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 281.

32 Mesut Okumuş, "'Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı" *Diyanet İlmî Dergisi* 51/3 (Temmuz, Ağustos- Eylül 2015), 88-93.

33 Okumuş, "'Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 89.

34 Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 36.

35 Okumuş, "'Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", 101.

36 Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 38.

37 Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 42.

yorumlamayı planlamışsa da grubu kurmaya imkân bulamamıştır.³⁸

1.2 Seyyid Kutub ve Tefsiri

Seyyid Kutub, 9 Ekim 1906 tarihinde Mısır'ın Asyot vilâyetine bağlı Mûşa köyünde dünyaya gelmiştir. Kutub, on yaşına kadar doğduğu köyde ilk eğitimini ve hafızlığını bitirmiştir. Orta ve lise tahsilini Ezher'de yapmıştır. Yüksek Eğitimi Kahire Üniversitesi Dâru'l- Ulûm Fakültesinde tamamlamıştır. Kutub eğitime devam ettiği sürede el-Ahram dergisine yazılar yazmıştır. 1933 yılında Dâru'l- Ulûm fakültesini birincilik ile bitirmiştir. Aynı yıl Dimyat şehrine ortaokul öğretmenini olarak atanmıştır.³⁹ Kutub, Benî Süffeyu ve Hülan ortaokulunda görev yaptıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığında danışmanlık görevine getirilmiştir. Bu görevinin yanı sıra devrin ünlü yazar ve ediplerinin yazılarının yayımlandığı dergilere edebî yazılar yazmıştır. 1939 yılında el-Muktatafât dergisinde yayımlanan el-Tasvîru'l- kıyâmeti fi'l-Kur'ân isimli makalesi ile tanınmıştır. 1945 yılında bu makalesini aynı isimle kitaplaştırmıştır. Yine bu yılda Meşâhidu'l- kıyâmeti fi'l- Kur'ân adlı eserini neşretmiştir.⁴⁰

Seyyid Kutub, 2. Dünya savaşı sonrası edebî kimliğinin yanı sıra siyasi ve sosyal konulara yönelmiştir.⁴¹ 1946 yılında İslamî ideolojisini gündeme getirdiği Medârısu li's- suht adlı bir makale yayımlamıştır. Bu makalesi ile toplumun bütün gruplarını eleştirmiş, gerçek mutluluğun İslam'da olduğunu vurgulamıştır.⁴² Nisan 1947 yılında aylık el-Âlemü'l-Arabî dergisini 4 sayı çıkardıktan sonra finansörü İhvân-ı Müslimîn mensubu Muhammed Hilmî el-Minyâvî'nin haftalık el-Fikrû'l-cedîd dergisini yayımlamaya başlamıştır. Bu dergi 1948 yılında siyasî düşünceleri nedeniyle kapatılmıştır.⁴³

Seyyid Kutub, 1949 yılında doktora eğitimi için Eğitim Bakanlığı tarafından Amerika'ya gönderilmiştir.⁴⁴ New York ve Colorado'da yeni eğitim sistemlerini incelemiş ve araştırmalar yapmıştır. 1951 yılında buradaki görevini tamamlamış ve döndükten sonra Eğitim Bakanlığında murakıp yardımcılığı yapmış ama bu görevi çok sürmemiştir. Bundan sonra sık sık görev yerleri değiştirilmiştir. Kutub, 1951 yılında el-İslâm ve Müşkilâtu'l-Hadâra (İslam ve Medeniyetinin Problemleri) isimli eserini neşretmiştir. Bu eserinde Amerika'nın İslam âleminde fesat ve küfrü hâkim kılmak için üniversiteleri aracılığıyla gösterdiği gayreti kaleme almıştır. Eserindeki görüşleri nedeniyle Mısır'da fikirlerini açıklayamadığı gerekçesiyle 18 Ekim 1951 yılında görevinden istifa etmiştir.⁴⁵ Görevinden istifa ettikten sonra İhvân-ı Müslimîn'e (Müslüman Kardeşler) katılarak genel merkezin müdürü olmuştur.⁴⁶

1954 yılında Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdunnasır'a suikast düzenlenince suikasttan sorumlu tutulan İhvân-ı Müslimîn teşkilâtı kapatılmış ve Seyyid Kutub'da tutuklanmıştır. 15 yıl mahkûmiyetine karar verilmiştir. 10 yıl hâpiste kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Birkaç ay sonra silahlı devrim suçlaması ile tekrar tutuklanmıştır.⁴⁷ 29

38 İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 109 (Eylül 1991), 176.

39 Zübeyr Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, (Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, 2016), 7.

40 Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, 8.

41 Hilal Görgün, "Seyyid Kutub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/64-68.

42 Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, 8.

43 Görgün, "Seyyid Kutub", 37/ 64-68.

44 Seyyid Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân Kur'ân'ın Gölgesinde* (İstanbul: Hikmet Yayınları,1972), 1/11.

45 Görgün, "Seyyid Kutub", 37/ 64-68; Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, 8.

46 Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, 9.

47 Görgün, "Seyyid Kutub", 37/ 64-68; Karataş, *Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot*, 9.

Ağustos 1966 yılında idam edilmiştir.⁴⁸

Seyyid Kutub'un ilmî hayatı iki merhalede incelenmiştir. İlk merhale 1933-1948 yılları arasında şiire ve edebi araştırmalara ağırlık verdiği eserler kaleme almış, ikinci merhalede ise 1949 yılından ölümüne kadar ki süreçte ise dini ve siyasi konuları ele aldığı eserler vermiştir.⁴⁹

Seyyid Kutub, el- Müslimun dergisinde "fi Zilâli'l-Kur'ân" başlığı altında toplumsal günlük olayları Kur'ân âyetlerinin ışığında değerlendirdiği makaleler yazmıştır. Zamanla bu makaleler büyük beğeni toplamıştır. Halktan gelen yoğun ilgi sebebiyle bu makale serisi Kur'ân tefsirine dönüşmüştür. Kutub, Kur'ân'ın her cüzü için bir cilt tefsir yazacağını bu dergide duyurmuştur. 1952 yılı Ekim ayında yayımlanan ilk cilt daha önce dergide yayınlanan yedi makaleden oluşmuştur. 1954 yılına kadar on altı cilt yani Kur'ân'ın on altı cüzü yayınlanmıştır. Seyyid Kutub'un aynı yılda tutuklanmasıyla beraber kalan cüzler hapis hanesinde tamamlanmıştır. Son dört cüzü yeni metot ile yazılmış ve eser 1960 yılında tamamlanmıştır.⁵⁰

Son dört cüzde uyguladığı yeni metotta Kutub'un kendisine has yorum ve açıklamaları dikkati çekmiştir. Daha önceki cüzlerdeki metodu saf bir edebiyat denemesi niteliğinde olmuştur. Kutub, eserini tamamladıktan sonra ilk cüzlere uygulamadığı bu yeni metodu uygulamaya çalışmıştır ama idam kararının infazından sonra 14-26 cüzler arası ilk yazdığı hali ile kalmıştır.⁵¹

Seyyid Kutub, fi Zilâli'l-Kur'ân eserinde Kur'ân'ın yaşamak için indigini ve insanlar ondan uzaklaştıkça çeşitli sıkıntılara düştüğü, bu sıkıntılardan kurtulmanın yegâne çaresinin Kur'ân'ın kılavuzluğunda hayatın İslamlaşması ile gerçekleşeceği olgusunu işlemiştir. Önemli olan insanın hayatının merkezine Kur'ân'ı yerleştirmesi olduğunu söylemiştir.⁵²

Seyyid Kutub, tefsirinde rivâyet ve dirâyet metotlarını beraber kullanmıştır. Kutub, edebî kişiliği sayesinde Kur'ân'ın edebî ifadelerini çok iyi bir şekilde değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etme şeklinde bir yöntemde takip etmiştir. Hadîs kaynaklarına çok az başvurmuş, işarî tefsir yöntemini hiç kullanmamıştır. Kutub, eserinde sûreleri cümle cümle, âyet âyet değil de kendi belirlediği bir bütünlüğü dikkate almak suretiyle ayırdığı bölümleri tefsir etmiştir. Bu bölümleri, gramer tahlillerine ve terminolojik açıklamalara fazla yer vermeden âyetler arası tenasüp ve irtibata yer vererek tefsir etmiştir. Kur'ân kıssalarını tarihte yaşanmış olaylar gibi değil de zaman üstü süreklilik ifade eden genel hükümler olarak ele almıştır. Ahkâm âyetlerinin ve kelâmî konuların tefsirinde, var olan ihtilaflara değinmemiştir. İslam inanç ve düşüncesinin özüne odaklanmıştır. Fert, aile ve toplum hayatı ile ilgili emir ve yasakların hikmetleri üzerinde durmuştur. Modern zamanların getirdiği düşünce akımlarının Kur'ân karşısındaki acziyetine yer vermiş, sosyal konular hakkında derin mülâhazalarda bulunmuştur. Kur'ân'da müteşabih olarak değerlendirilen âyetler hakkında yorumlar yapmamış, nesih konusunun toplum için gerekliliği hakkında fikir beyan etmiştir. Kevnî âyetleri açıklarken modern ilmin verilerini kullanmış ve aynı zamanda Kur'ân'ın bir ilim kitabı olmadığı değerlendirmesini yapmıştır. Klasik tefsirlerde mucize olarak yorumlanan Fil sûresinde geçen olayları kendi zamanındaki bazı yorumlarla mezcederek mucize olarak yorumlamıştır.⁵³

İsmail Çalışkan tarafından Türkçe'ye çevrilen, Eşref Hacı Abdurrahman, Wan İbrahim Wan Ahmed ve Nuray-

48 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân Kur'ân'ın Gölgesinde*, 1/13.

49 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân Kur'ân'ın Gölgesinde*, 1/10.

50 H. Bekir Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/50-51.

51 Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

52 Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

53 Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

han Ali tarafından kaleme alınan ve fî Zilâli'l-Kur'ân: Seyyid Kutub'un Çağdaş Kur'ân Tersiri başlıklı makalesinde Seyyid Kutub'un eserini kaleme alırken amaçlarının; halife olarak yaratılan insanın rolünü vurgulamak, Müslümanlara Kur'ân'ın ilkelerini anlatmak, Kur'ân'a dayalı adaletli ve ahlaklı bir toplum var edebilmek, şeriat ve akide bilgisini insanlara aktarmak, materyalist düşüncenin yanlışlığını ortaya koymak olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

Seyyid Kutub eserinde şu kaynaklardan yararlanmışır: İbn Cerîr et-Taberî'nin Câmî' u'l-beyân, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, İbn Kesîr'in *Tefsîrû'l-Ḳur'âni'l-'azîm ve Âlûsî'nin Rûḥu'l-me'ânî*, Muhammed Reşîd Rızâ'nın *Tefsîrû'l-Menâr* ve Muhammed İzzet Derveze'nin *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, Muhammed Abduh'un *Tefsîru cüz'i 'Amme*, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Makrîzî'nin *İmtâ'u'l-esmâ'* ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Zâdü'l-me'âd*.⁵⁵

Kevnî âyetlerin tefsirinde, John Clover Monsma'nın *The Evidence of God in Expendig*, A. Cressy Morrison'un *Man does not alone* adlı eseri ve Alexis Carrel'in *L'Homme cet inconnu*, Ahmed Zekî'nin *Ma'allâhi fi's-semâ*, Sir James Jeans'ın *The Mysterious Universe* ve Abdülazîz İsmâil'in *el-İslâm ve't-tıbbü'l-ḥadîs* adlı eserleri sayılabilir. Seyyid Kutub ayrıca kardeşi Muhammed Kutub ile Pakistanlı âlim ve düşünür Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin eserlerine başvurmuştur. Ayrıca Abdülkâdir Üdeh, Abbas Mahmûd el-Akkâd, Ali Abdülvâhid Vâfî, Ömer Ferruh, Muhammed Muhammed Hüseyin, Muhibbüddin el-Hatîb ve Abdürrezzâk Nevfel'in eserleri de onun kaynakları arasında yer almıştır.⁵⁶

fî Zilâli'l-Kur'ân 20 yy. da yazılan ictimai- edebî tefsirlerden en ilgi çeken tefsir olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'e dönme çabası ile yazılan bu tefsirde ana gaye ideal insan, ideal hayat ve ideal bir toplum modeli oluşturmaktır.

2. Mümtehine Sûresine Genel Bir Bakış

Bu bölümde Mümtehine sûresinin ismi, konusu ve nüzul sebebi ile ilgili bilgiler verilir ve sûre hakkında genel bir bakış edinilecektir.

2.1 Mümtehine Sûresinin İsmi

Mümtehine sûresine çalışmamızın giriş kısmında kısaca bahsettiğimiz gibi genellikle 'Mümtehan' / 'Mümtehan' yani 'İmtihan sûresi' denilmiştir. Ayrıca sûrenin inişine sebep olan kadın vasfından ötürü 'Sûretü'l-Mer'etü'l-Mümtehan' yani 'İmtihan edilen kadın sûresi', 'el-Cemaatu'l-Mümtehan' yani 'İmtihan edilen topluluk sûresi', yedinci âyetine nispetle 'Meveddet sûresi', onuncu âyetine nispetle de 'Mümtehan âyeti sûresi' isimleri de verilmiştir.⁵⁷

2.2 Mümtehine Sûresinin Konusu

Mümtehan sûresinde tek bir konu ele alınmayıp bölüm bölüm birkaç konu işlenmiştir. Sûrenin 1. âyetinden 9. âyetine kadar ve 13. âyetinde dostluk ve düşmanlık ilişkisi, 10. ve 11. âyetlerinde yeni Müslüman olan kadınların imtihanı ve onunla ilgili hükümler, 12. âyetinde ise kadınların biati ile ilgili konuları ihtiva edilmektedir.⁵⁸ Sûrede başlıca Allah için sevmek ve Allah için buğz etmekten bahsedilmiş, Müslümanlar ve kafirler arasındaki ilişkilere dair bazı ikazlar konu edinmiştir.⁵⁹ Medine toplumunun imanına yönelik toplum ve devlet düzenine ilişkin bazı konuları

54 Eşref Hacı Abdurrahman, Wan İbrahim Wan Ahmed, Nurayhan Ali, "Fî Zilâli'l-Kur'ân: Seyyid Kutub'un Çağdaş Kur'ân Tersiri", çev. İsmail Çalışkan, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Dergisi* 22 (2011), 83-84.

55 Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

56 Karlığa, "Fî Zilâli'l-Kur'ân", 13/50-51.

57 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 589.

58 Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, 6/231.

59 *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 546.

da ihtiva etmektedir.⁶⁰

2.3 Mümtehine Sûresinin Nüzul Sebebi

Sûrenin indiriliş sebeplerinden ilki Hâtıb b. Ebî Beltea olayı olmuştur. Hâtıb b. Ebî Beltea, Hz. Muhammed'in savaşa hazırlandığını ve Medinelilerin Mekkelilerle savaşacağını, Mekke'li müşriklere tedbirlerini alması uyararak için mektup göndermek istemiştir. Mektubu Haşimoğullarının cariyesi olan ve Mekke'den Medine'ye hicret eden Sâriye adında bir kadınla göndermek istemiştir. Bu kadın daha önceleri Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde Hz. Muhammed ona Müslüman olarak ya da muhacir olarak mı geldiğini sormuş, kadın bu sorulara hayır cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed ona ne için hicret ettiğini sorunca kadın, bakıma muhtaç bir ihtiyaç sahibi olarak geldiğini söylemiştir. Hz. Muhammed ise kadınla ilgilenmeleri için Muttaliboğullarını görevlendirmiş ve onlarda kadının ihtiyaçları ile ilgilenmişlerdir. Hâtıb b. Ebî Beltea, Sâriye adındaki bu kadına on dinar vererek ve elbise giydirek ondan yazmış olduğu mektubu yerine ulaştırmasını istemiştir. Bu olayı Allah Teâla vahiy ile Hz. Muhammed'e haber vermiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed; Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Ammar b. Yasir'i atlı olarak kadının peşinden göndermiştir. Bu kişiler kadına yetişince mektubu sormuş fakat kadından doğru bir cevap alamamışlardır. Hz. Ali kılıcını çekince kadın saç örgüsü arasından mektubu çıkarmış ve onlarda mektubu Hz. Muhammed'e götürmüşlerdir. Hz. Muhammed, Hâtıb b. Ebî Beltea'ya mektubu gönderme sebebini sormuştur. Hâtıb b. Ebî Beltea, Mekke'de ailesi ve malının olduğunu mektup göndererek Mekkelilere şirin gözükmek istediğini fakat Allah'ın onlara bela göndereceğini de bildiğini söylemiştir. Bu cevap üzerine Hz. Muhammed, onu doğrulamış ve özrünü kabul etmiştir. Hz. Ömer, Hâtıb b. Ebî Beltea'nın boynunu vurmaya isteyince Hz. Muhammed, Hz. Ömer'e Hâtıb b. Ebî Beltea'nın Bedir Savaşı'na katıldığını ve Allah'ın Bedir'e katılanların günahlarını bağışladığını söylemiştir. Bu cevaptan sonra Hz. Ömer'in gözünden yaşlar dökülmüş ve en doğrusunu Allah'ın ve O'nun Resulünün bileceğini söylemiştir. Bu olay üzerine ise Mümtehine sûresi birinci âyet inmiştir.⁶¹ Elmalılı'ya göre birinci âyetten dokuzuncu âyete kadar olan kısım birlikte inmiştir.⁶² Elmalılı, imtihanın bu olduğunu ve bu olay üzerine bu sûrenin indiğini söylemiştir. ⁶³ Râzî'ye göre de 1. ve 3. Âyetler Hâtıb b. Ebî Beltea olayına binaen inmiştir.⁶⁴

Bu sûrenin sekizinci âyetinin indiriliş sebebi ise Hz. Ebu Bekir'in kızı olan Esmâ (ra) olayı olmuştur. Bu olay bazı kaynaklarda şöyle anlatılmıştır: "Ebu Bekir'in kızı Esmâ'nın annesi olan Abdüluzza'nın kızı Katile (veya Kabile) isimli kadın henüz müşrik iken kızı Esmâ'ya, keler, çökelek ve yağ getirmişti. Esmâ, annesinin hediyelerini kabul etmemiş ve evine girmesini istememiştir. Aişe (ra) Rasulullah (sav)'e bu hususu sormuş ve bunun üzerine Allah Teala bu âyet-i kerimeyi indirmiştir. Âyet inince Rasulullah Esmâ'ya, hediyeleri kabul etmesini ve annesinin, evine girmesine müsaade etmesini emretmiştir." ⁶⁵ Esmâ'nın annesi olan Kuteyle binti Abduluzza'yı Hz. Ebu Bekir'in cahiliye döneminde boşamış olduğu söylenmiştir.⁶⁶

Bu sûrenin onuncu âyetinin indiriliş sebebi Hz. Muhammed'in, Hudeybiye Antlaşması ile Mekkelilerle barış anlaşması yapması ve şartlarından birisinin "Müslümanlardan Mekkelilere giden iade edilmeyecek, fakat Mekkelilerden Hz. Muhammed'e gidenler Mekkelilere iade edilecek. Muhammed'in sözleşmesine dahil olmak isteyen kabileler ona girecek, Mekkelilerin sözleşmesine dahil olmak isteyen kabileler onların tarafına gidebileceklerdi..." olmasıdır.

60 Seyyid Kutub, *Fîzılâl-il Kur'ân Kur'ân'ın Gölgesinde* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1972), 14/407.

61 Fahrüddîn Er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2002), 21/430.

62 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/595.

63 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/596.

64 Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/435.

65 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/259; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/442; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/604-605.

66 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/604-605.

H. Muhammed, sözleşme müddeti içinde Mekkelilerden velisinden izinsiz kaçıp gelen erkekleri, iman etmiş olsalar dahi velilerinin istemesi durumunda geri göndermiştir. Kadınlardan da muhacir olarak gelen olunca sözleşmede erkek veya kadın belirtilmediği için bu kadınların akıbeti açısından bir sorun haline gelince bu âyetin indiği söylenmiştir.⁶⁷

Bu sûrenin onuncu âyetinin indiriliş sebebi ile ilgili başka bir görüşe göre; Mekke'den Medine'ye gelen kadınlardan birinin de Ümmü Gülsüm binti Ukbe b. Ebi Muayt olduğunu ancak Mekke'den Medine'ye geldikten sonra kadının ailesinin Hz. Muhammed'e giderek Ümmü Gülsüm binti Ukbe b. Ebi Muayt'ı kendilerine geri iade edilmesini istediklerini ve bunun üzerine bu âyetin indiği de söylemiştir.⁶⁸

Bu sûrenin onuncu âyetinin indiriliş sebebi ile ilgili başka bir görüşe göre Hz. Muhammed, Hudeybiye Antlaşması ile Mekkelilerle barış anlaşması yapması ve şartlarından birinin "Müslümanlardan Mekkelilere giden iade edilmeyecek, fakat Mekkelilerden Nebi'ye (sav) gidenler Mekkelilere iade edilecek." olması üzerine Subey'a binti el-Hâris el-Eslemiyeye adında bir kadının Müslüman olarak barış döneminde Hz. Muhammed'in yanına geldiğini söylemiştir. Musafir el-Mahzûmî ya da Sayfî b. Er-Râhib adındaki kocasının da Hz. Muhammed'e gelip karısının iade edilmesini istemesi üzerine bu âyet inmiş olduğu söylenmiştir.⁶⁹

Bu sûrenin onuncu âyetinin indiriliş sebebi ile ilgili başka bir görüş ise Ebu Hasan b. Dahdaha'nın hanımı olan Ümeyme binti Bişr adında bir kadın hakkında indiği olmuştur. Ümeyme binti Bişr, Hz. Muhammed'in yanına gelmiş ve iade edilmesini istendiğinde gönderilmeyip Süheyl b. Sayfiyy ile nikahlandırılmıştır⁷⁰

Bu sûrenin onuncu âyetinin indiriliş sebebi ile ilgili verilen bilgilerin hepsi isimler değişse de Mekke'den Medine'ye hicret eden kadınların iade edilmesi konusuyla ilgilidir.

3. Elmalılı ve Seyyid Kutub'un Tefsirlerinde Mümtehine Sûresi

Mümtehine sûresinin farklı konuları ihtiva etmesi sebebiyle karşılaştırmamızı üç bölümde yapmayı uygun bulduk. Sûrenin 1-9. âyetleri ve 13. âyetinin dostluk ve düşmanlık ilişkileri konusu itibariyle bir grup haline getirdik. 10. ve 11. âyetlerinde yeni Müslüman olan kadınların imtihanı ve onunla ilgili hükümler konusu itibariyle diğer bir grup olarak incelendi. Son olarak 12. âyetinde ise kadınların biatı ile ilgili konusundan ötürü bir grup olarak değerlendirildi.

3.1 Dostluk Düşmanlık İlişkisi ile İlgili Âyetler

۱- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْفُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَنْ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ رَبِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ حَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَاتَّبِعَاءَ مَنْ صَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ

"Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz. Halbuki onlar size gelen hakkı inkâr ettiler. Rabbiniz olan Allah'a inandınız diye Resulü ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar. Eğer rızamı kazanmak üzere benim yolumda cihad etmek için çıktıysanız (böyle yapmayın). Onlara gizlice sevgi besliyorsunuz. Oysa ben sizin gizlediğinizi de açığa vurduğunuzu da bilirim. Sizden kim bunu yaparsa, mutlaka doğru yoldan sapmıştır."⁷¹

67 Mâtürîdî, *Tevîlatü'l-Kur'ân Tercümesi*, 15/122; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/444; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/610-611; Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân*, 14/ 426-427.

68 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/262; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/444-445; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/611.

69 Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, 4/206; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/444; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/611.

70 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7/611.

71 Mümtehine 60/1.

Mümtehine sûresine birinci âyetinden itibaren karşılaştırmalı okumaya başladığımızda birinci âyetin iniş sebebi hakkında genel kanının oluştuğunu görmekteyiz. Müfessirler genel olarak bu âyetin Hâtıb b. Ebî Beltea hakkındaki kanaatindedirler.⁷²

Elmalılı bu âyetin ve devamındaki dokuz âyetin, hatta sûrenin tamamının Hâtıb b. Ebî Beltea hakkında inmiş olabileceğini ifade etmiştir. İniş sebebi hususi yani Hâtıb b. Ebî Beltea'nın Mekkeli müşriklere mektup göndermesi olarak gözüke de Mekkeli müşrikleri de için alan Allah'ın düşmanları olarak anlamının umumi olduğunu ve âyetin manasında ilerideki âyetlerle birlikte bir sakındırma ve sınırlandırma olduğunu da söylemiştir.⁷³ Elmalılı, âyetin iniş sebebi hakkındaki farklı kaynaklarda geçen rivâyetlere de yer vererek bu rivâyetler hakkında yorum yapmıştır.⁷⁴ Elmalılı, bu âyeti Hz. Muhammed'in, kadının saç örgüleri arasındaki mektubu casusluk yapmadan yakalatmasını açık bir mucizesi olarak nitelendirmiştir.⁷⁵ Hâtıb b. Ebî Beltea'nın mektubunun Allah'ın düşmanlarına karşı olan bir sevgi göstergesi olduğunu, Allah'a düşmanlık edenlerin ise kafirler, müşrikler ve zalimler olduğunu ifade etmiştir. Hâtıb b. Ebî Beltea'nın mektubunun içeriğinde yanlış bir bilgi ya da imana aykırı bir durumun olmadığını fakat düşmana gizli tutulması gereken bir haber verilmesi açısından yanlış olduğunu söylemiştir. Allah'ın Hz. Muhammed'e tüm yardımlara rağmen mektubu casusluk yaparak götürmeye çalışan kadının haberini bildirilmesini, kadının yakalanmasını, Hâtıb b. Ebî Beltea'nın yargılanmasını ve Bedir ashabından olduğu için Hâtıb b. Ebî Beltea'nın affedilmesini ve tüm bu olayların adeta bir film sahnesi gibi Allah'ın takdirinde gerçekleşmesini bir mucize göstergesi olarak yorumlamıştır. Elmalılı, buradan hareketle sûredeki hükümlerin özellikle büyük imtihan durumu olan savaşlarda uygulanmasına özen gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Âyette geçen kelimelerin tahlillerini de yapmıştır.⁷⁶

Seyyid Kutub, âyetin tefsirini yapmadan önce Elmalılı'dan farklı olarak sûre ile ilgili genel değerlendirmeler yapmıştır. Sûrenin genel olarak Allah'ın hükümlerini yeryüzüne tatbik etmeyi gerektiren pratikleri ihtiva ettiğini söylemiştir. Allah'ın insanları tanıdığını ve onları terbiye etmek adına tekrar tekrar uyardığını ve planı dahilinde olan olaylardan sonra insanlara öğütler verdiğini söylemiştir. Resulünün de bu yolda kendisine vahiy ve ilham yoluyla destek olduğunu söylemiştir. Sûrenin de bu aşamada inananların vicdanlarında taassuba dayanan şeyleri ortadan kaldırmak, tek ve biricik olan Allah'a bağlanmayı ve onun sancağı altında toplanmayı hedeflediğini söylemiştir.⁷⁷ Kutub, sûrenin baş kısmının indiriliş sebebinin kaynakların tek bir olaya bağlamakta olduğunu ancak Kur'an'daki hükümlerin tek bir olaya bağlı kalmadığını yorumunu yapmış ve bu yönüyle diğer müfessirlerden ayrılmıştır. Ayrıca kaynaklarda aktarılan rivâyetlere de tefsirinde yer vererek bu rivâyetler üzerinden yorumlarına devam etmiştir.⁷⁸ Kutub, sûrede Allah'ın insanlara insan, hayat ve kainatla ilgili varlık gayesini açıkladığını ve bu sebeple düşmanların hile ve oyunlarının anlatıldığını söyleyerek inananların kendilerini yalnızca Allah'a adanmalarını ve Allah'ın ipinden başka hiçbir ipin sağlam olmadığını insanlara gösterdiğini ifade etmiştir.⁷⁹ Elmalılı'ya ek olarak Hâtıb b. Ebî Beltea'nın Kureyşli ve Hz. Osman'ın müttetiklerinden bir sahabî olduğunu söylemiştir. Kutub, Hâtıb b. Ebî Beltea olayında Hz. Muhammed'in sır verdiği seçilmiş olan grupta bile zaafına yenik düşenlerin olmasının ve ilahi takdirin bu zaaftan doğabilecek zarara kendisine sır verilmemiş kişilerce engel olmasının arkasındaki maksadın tüm insanlığa ibret olması amacını taşıdığını

72 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri* (İstanbul: Hisar Yayınları, 1996), 8/250-251, Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, 4/201, Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 21/430, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tevîlatü'l-Kur'an Tercümesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 15/109, Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/592-595, Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 410-412.

73 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/595-597.

74 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/592-595.

75 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/596.

76 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/598.

77 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/407-410.

78 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 410-412.

79 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 414-415.

düşündüğünü söylemiştir.⁸⁰ Hâtıb b. Ebî Beltea'nın yaptığı hatalara rağmen yargısız infaz yapmayarak tüm şefkat ve merhametiyle olayı kişinin kendisinden sabırla dinleyen, ashabının da ona dokunmasını engelleyen kerem sahibi Hz. Muhammed'in yöneticiliği üzerinde durmuştur.⁸¹ Kutub, bu olayı nakleden kaynakların mütevatir olduğunu fakat bu olay üzerine Mümtehine sûresi birinci âyetin indiğini anlatan rivâyetin yalnızca Buhari'nin rivâyeti olduğunu ve garipsediğini söylemiştir. Kutub, Kur'an-Kerim'in âyetlerinin iniş sebebinin tek bir sebebe bağlı olmadığını aynı zamanda âyetlerin akrabalara düşkünlüğün ve çeşitli taassuplara bağlılığın yerine yeni değer ve ölçüler getirerek insanların ruhlarını tedavi ettiğini söylemiştir.⁸²

۲- اِنْ يَنْفَعُكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ وَالسَّيِّئَاتُ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ ۝

“Şâyet onlar sizi ele geçirirlerse, size düşman olurlar, size ellerini ve dillerini kötülükle uzatırlar ve inkâr etmenizi arzu ederler.”⁸³

Mümtehine sûresinin ikinci âyeti müfessirler tarafından yorumlanırken birinci âyetle bağlantılı bir şekilde yorumlanmıştır.

Elmalılı, âyette geçen bir kelime ile Allah'ın kastettiği manayı incelemiştir.⁸⁴ Elmalılı âyetin inkarcıların inananlara karşı herhangi bir üstünlük sağladıklarında ellerinden geleni ardına koymayacaklarının haberinin verildiğini ve bu kısacık ifadenin bile ne kadar öz, kapsamlı, ürkütücü ve uyarıcı bir ifade olduğunu tarih sahnesine bakacak olursak benzer durumların birçok kez yaşanıp inkarcıların inananlara eziyetine maruz kalmasını ve insanların bunları düşünmekten tiksiniş ürpereceğini söylemiştir.⁸⁵

Kutub, Elmalılı gibi âyeti bağlamından daha genel kapsamda değerlendirip âyetin müminlere karşı bir uyarı olarak görmüştür. Kutub, ikinci âyetle ilgili olarak Allah'ın, müminleri düşmanları hakkında, düşmanların hile ve kötülüklerine karşı dikkatli olmaları konusunda uyardığını belirtmiştir. Müminlerin kafirlere fırsat vermemelerini çünkü kafirlerin eline fırsat geçtiği zaman her yola başvurarak müminlere kötülük yapmak isteyeceklerini söylemiştir.⁸⁶ Aynı zamanda âyetten hareketle Allah'ın düşmanları, iman cennetine giren kişinin çıktıkları küfür cehennemine geri dönmelerini istediklerini bu yüzden Kur'an'ın inananları derece derece Allah'ın düşmanlarına harekete sevk ettiğini böylece “birinci fikri seyahat” olarak adlandırdığı seyahate başlanıldığını ifade etmiştir.⁸⁷

۳- لَنْ نَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَا اَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصَلُ بَيْنَكُمْ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Yakınlarınız ve çocuklarınız size asla fayda vermeyecektir. Kıyamet günü Allah aranızı ayıracaktır. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”⁸⁸

Elmalılı bu âyeti Hâtıb b. Ebî Beltea olayı ile ilişkilendirerek, düşman içerisinde olan yakınların aynı kıyamette olacağı gibi savaş zamanında da insana işlemiş oldukları günahlardan ötürü bir faydasının dokunmayacağını varsa bir iyi ya da kötü karşılık bunun Allah tarafından sağlanacağını, Allah'ın düşmanlarına dost olanların Allah'ın dostu olamayacağını ve inananların bu hususta dikkatli olmaları gerektiğini belirtmiştir.⁸⁹

80 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 413-414.

81 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 412-413.

82 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 414.

83 Mümtehine 60/2.

84 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/599.

85 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/600.

86 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 417.

87 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 417.

88 Mümtehine 60/3.

89 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/600.

Kutub ise, "birinci fikri seyahat" olarak adlandırdığı seyahatten sonra bu âyetler ile 'ikinci fikri seyahatin' başladığını söylemiştir. İkinci fikri seyahatin akrabalık bağından hareketle kalplerde oluşan sevginin imanla karşılaşınca tüm acılarını unutturması olarak yorumlamıştır.⁹⁰ Aynı zamanda inananları her zaman en sağlam olan Allah'ın ipine tutunmaları gerektiği hakkında uyarmıştır.⁹¹ Kutub, âyeti pasajlar halinde incelemeye devam etmiş ve Elmalılı gibi âyeti Hâtıb b. Ebî Beltea olayı ile ilişkilendirerek Allah'ın düşmanlarıyla aralarında yakınların bulunması dolayısıyla dostluk kurulmasında ne Allah'ın düşmanlarının ne de akrabalıklarından dolayı akrabaların bir faydasının görülme-yeceğinin anlatıldığını ifade etmiştir.⁹²

٤ - قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَءُؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ
الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنْتَبْنَا
وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

"İbrahim'de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, 'Biz sizden ve Allah'ı bırakıp tapıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah'a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve nefret belirmiştir.' demişlerdi. Yalnız İbrahim'in babasına: 'Senin için bağışlama dileyeceğim. Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez.' sözü başka. Onlar şöyle dediler: 'Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır.'⁹³

Mümtehine sûresi dördüncü âyette Yüce Allah, Hz. İbrahim ve ona tabii olanları örnek göstererek inananlara inkarcıların kendileri için bir fitne ve imtihan olduğu hatırlatılmıştır.

Elmalılı, dördüncü âyetin bu kısma gelene kadar olan emir ve buyrukları pekiştirmek, aynı zamanda inananlara örnek teşkil ettiğini ifade etmiştir. Ardından bu âyetin içinde geçen "sadece" ifadesinden ötürü sınırlayıcı bir dil kullanıldığını belirtmiştir. Hz. İbrahim kıssasını şirk ve inkardan uzak durmanın, sevgi ve öfkenin Allah için olması gerekliliğini tevhid inancının dinamiklerinden olduğunu anlatan kısma olarak yorumlamıştır.⁹⁴ Kelimelerin Türkçe karşılıklarını vererek izahlarını da yapmıştır.⁹⁵ Elmalılı, tarih sahnesinde pek çok milletler, kavimler, toplumlar, devletler olmuşsa da insanoğlunun yaşadığı bütün dönemler içinde hakkı ortaya koyma, tevhidi yaşatma, cihada cesaretlendirme, hak ve adaleti temin etme girişimi açısından en güzel örneğin peygamberlerin babası olan ve tek tanrı inancını nesline miras bırakan Hz. İbrahim ile onu izleyenlerinde gerçekleştiğini söylemiştir.⁹⁶ Elmalılı, aynı zamanda bu âyeti başka bir âyetle tefsir de etmiştir.⁹⁷

Kutub, Elmalılı'dan farklı olarak bu âyetle birlikte sûrenin yeni bir bölümü başladığını ve Hz. İbrahim'de akrabalarıyla imtihan olduğunu, o zamandan beri iman kafilesinin tevhid akidesi haricindeki tüm bağlardan uzaklaştığını ifade etmiştir. Elmalılı ile aynı olarak bu âyetin zamanın derinliklerinden uzanıp Allah'a iman eden bir kavmi görme açısından inananlar için örnek teşkil ettiğini, inananların başına gelenlerin onlarında başına geldiğini ve inananların aldığı bazı kararları onların da aldığını dolayısıyla inananların omzuna yüklenen yüklerin kendisine ağır gelmeyeceği görüşündedir.⁹⁸ Kutub, bu âyetle ilgili söylenenleri dile getirmiştir. Hz. İbrahim'in müşrik olan babasına mağfret dilemesini Hz. İbrahim'in gizli duygular ve bazı akrabalarıyla ilgili duygularının tatmini ile alakalı olduğunu söyleyenlerin

90 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 418.

91 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 418.

92 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 418.

93 Mümtehine 60/4.

94 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/601.

95 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/601.

96 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/601.

97 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/601-602.

98 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân*, 14/ 419-420.

olduğunu ifade etmiştir. Kutub buna cevaben Hz. İbrahim'in babasına ettiği duanın, babasının müşrik olmadan önceki durumuyla alakalı olduğunu ve müşrik olduktan sonra ondan uzaklaştığını söylemiştir.⁹⁹ Kutub, Elmalılı gibi âyette geçen "Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez." sözü başka. Onlar şöyle dediler: 'Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır.' ifadesiyle Hz. İbrahim'in imanın bir göstergesi olduğunu ve durumun Müslümanlara anlatılmasının da bu âyetin terbiye edici bir âyet olduğu kanaatindedir. Kur'an'ın üslubu bakımından da olayın sonunda kıssadaki hisselerin açıklandığını belirtmiştir.¹⁰⁰

۵- رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاعْوِزْنَا لَنَا رَبَّنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Ey Rabbimiz! Bizi inkâr edenlerin zulmüne uğratma. Bizi bağışla! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."¹⁰¹

Mümtehine sûresinin beşinci âyetine baktığımızda, dördüncü âyetin son kısmından bu kısma kadar Hz. İbrahim'in duasının devamı olduğu görüşünde olanları da görmekteyiz.¹⁰²

Elmalılı, bu âyeti bölümlere ayırmadan genel bir değerlendirme ile yorumlamıştır. Allah'a karşı inananların kafirlere yenik düşürme, ellerine düşürüp işkence ve eziyetlerine maruz bırakma, müminlere el ve dil uzatmalarına imkân verme ki böylece kafirler, iman edenlerin çektiği sıkıntılar yüzünden hakkı küçük görerek inkarlarını arttırmaları şeklinde bir dua olarak yorumlamıştır. Elmalılı, müminlerin işkence ve sıkıntılı hallerinde gösterdikleri erdemden imanın yüceliği anlaşılmalı ki kafirler, iman iyi olsaydı bunlar yenilmezdi diyerek küfürlerinde ki bağılıklarına devam edeceklerini söylemiştir.¹⁰³

Kutub bu âyeti yorumlarken Elmalılı'nın yorumuna da tefsirinde yer vermiştir. Kafirlerin iman, eğer iman edenleri muhafaza etseydi onları yenemezdi diyerek müminleri fitneye sevk ettiklerini ifade etmiştir. Allah'ın hikmeti gereği tarihin çeşitli dönemlerinde zalimler müminlere eziyet etmişler ve müminlerde bu eziyetlere sabretmiş olduklarını, müminlerin bu sabırlarının ise fitneye sebep olan kötülüklerden korunması için Allah'a dua etmelerine engel olmadığını dile getirmiştir.¹⁰⁴ Âyette geçen "Bizi bağışla!" ifadesiyle Hz. İbrahim'in Allah'ın yüceliğine sığınarak O'na layık olacak ibadet seviyesine ulaşabilmek adına mağfiret dilediğini, bu hareketiyle de hem Hz. İbrahim'e tabii olanlara hem de sonra gelenlere örnek olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵

۶- لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَمَن يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ

"Ant olsun, onlarda (İbrahim ve beraberindekilerde) sizin için, Allah'ı ve ahiret gününü arzu edenler için güzel bir örnek vardır. Kim yüz çevirirse bilsin ki Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye layıktır."¹⁰⁶

Mümtehine sûresinin altıncı âyetine baktığımızda Hz. İbrahim ve ona tabii olan kimselerin inananlar için güzel bir örnek olduğu tekrar vurgulandığını görmekteyiz.

Elmalılı, bu âyette Hz. İbrahim ve ona tabii olanların güzel örneğinin âyetin başında geçen yeminle pekiştirildiği düşüncesindedir.¹⁰⁷ Âyetteki bazı cümlelerin yapısını incelemiş ve ne anlama geldiğine dair izahlarda bulunmuştur.¹⁰⁸

99 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 419-420.

100 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 420-421.

101 Mümtehine 60/5.

102 Taberî, *Taberî Tefsiri*, 8/256-257.

103 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/602.

104 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 421.

105 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 421.

106 Mümtehine 60/6.

107 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/602.

108 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/603.

Kutub bu âyetin Allah'a ve ahirete inananlar için Hz. İbrahim ve ona tabii olanların karşılaştıkları tecrübelerden hareketle örnekler olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹ Kutub, Allah'tan ve Allah'ın yolundan gidenlerden yüz çevirenlere Allah'ın ihtiyacı olmadığını çünkü: "Şüphesiz Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye layıktır."¹¹⁰ Kutub, müminler için bu âyetin bir rahatlama âyeti olduğu yorumunu yapmıştır. Bu âyete kadar olan bölümde inananların tarih sahnesinde aynı olaylarla karşılaşmaları görüp, gördüklerini tefekkür edip ilk defa bu olayları yaşayanlar olmadıklarını anladıkları ve yüklendikleri bu yükün ağırlığını artık hissetmeyecekleri görüşündedir.¹¹¹

٧- عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

"Ola ki Allah sizinle, içlerinden düşman olduğunuz kimseler arasına bir sevgi (ve yakınlık) koyar. Allah, hakıyla gücü yetendir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."¹¹²

Mümtehine sûresi yedinci âyette inananlara inkâr edenlerle aralarındaki bağı tamamen koparmamaları gerektiğini, aradaki bağı itidalli olması gerektiğinin vurgulandığını görmekteyiz.

Elmalılı, bu âyeti inananların Allah'ın düşmanlarına karşı düşman olup, tamamen onlardan uzak durulduğu takdirde; Allah yolunda savaşılıp İslam galip gelince, etraftan hayra ve iyiliğe engel olanlar uzaklaştırılınca ve İslam yeryüzüne hâkim olmaya başlayınca düşmanlıkların dostluğa dönüşmeye başlayacağını söylemiştir. Elmalılı, Mekke fethedilip İslam'ın yeryüzüne hâkim olmaya başlamasıyla insanların bölük bölük İslam'a girdiğini böylece bu âyetin Allah yolunda savaşmanın asıl amacının düşmanlık değil, dostluğu tesis etmek olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir. Elmalılı, Allah'ın düşmanlarına yüz çevirerek onlardan uzaklaşmanın Allah hoşnutluğunu kazanmak için sevgiyi ve samimiyeti layığıyla yaygınlaştırma aracı olarak yorumlamıştır.¹¹³

Kutub; Elmalılı'dan farklı olarak yedi, sekiz ve dokuzuncu âyetleri birlikte tefsir etmiş ve artık bu âyetten sonra yeni bir bölüm başladığını söylemiştir.¹¹⁴ Kutub, İslam'ın barış dini ve sevgiye dayalı bir din olduğunu, bütün kâinatın tevhid sancağı altında birleşip dost ve kardeş olmalarını hedefleyen bir din olduğunu ifade etmiştir. Bu hedefi tesis etmeye engel olacak herhangi bir şeye karşı da düşman olduğunu ama barışacak olurlarsa da bu dinin düşmanlığa hevesli bir din olmadığını belirtmiştir. Hatta düşmanların düşmanlık yaptıkları hallerinde bile iyi ve güzel ilişkilerle dostluk kurma yollarının arandığını ve bir gün dostluk kurulacak ümidiyle beklendiğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Kutub, ayrıca âyetin indiği toplumda Mekke'den Medine'ye hicret edenlerin hislerine tercüman olmak için hükümlerin ağırlığı azaltıldığını, onların akrabaları ve dostlarıyla savaşmaları sebebiyle içinde oldukları ayrılığın zorluğundan kurtarmaya çalıştığı görüşündedir.¹¹⁶

٨- لَا يَنْهَيْكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُفَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخَرِّجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Allah, sizi din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever."¹¹⁷

Mümtehine sûresi sekizinci âyette Allah'ın din konusunda inananlarla savaşmamış, onları yurtlarından çıkarılmayanlara karşı iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan nehyedilmediğinin vurgulandığını görmekteyiz.

109 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 422.

110 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 422.

111 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 422.

112 Mümtehine 60/7.

113 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/603.

114 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 422.

115 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 423.

116 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 423.

117 Mümtehine 60/8.

Elmalılı, bu âyeti bir sonraki âyet ile ilişkilendirmiştir. Bu âyetin ve bir sonraki âyetin sûrenin başında verilen âyeti açıklamak mahiyetine geldiğini söyleyerek, Allah'ın, hangi din ve milletten olursa olsun din konusunda ya da dinin haklarına ve yasalarına saldırmak suretiyle savaş açmayan ve öldürme çabalayanlara iyilikte bulunmayı yasaklamadığını dile getirmiştir.¹¹⁸ Bu âyetin iniş sebebi ile ilgili görüşleri zikrederek o şekilde yorumlamanın âyeti sınırlandırmak olacağını, âyetin lafzi anlamına bakmış olmak anlamına geleceğini ve âyetin bağlamına uymadığını söyleyerek bu yorumları uygun bulmamıştır. Elmalılı, Mekkelilerin Huzaa kabilesine saldırması nedeniyle bağlarının kesilmesi emrinin verildiği bir sırada, diğer antlaşmalı kişilerle bağlarının bozulmaması açısından da bir siyaset hikmetini içeren âyetin, fiilen savaşa katılmayan ve katılanlara destek vermeyen kim olursa olsun hepsinin kapaması gerektiğini ve Taberî'nin de âyeti bu şekilde genel yorumladığını söylemiştir.¹¹⁹ Elmalılı, Arapça dil bilgisi açısından izah etmiştir.¹²⁰

Kutub, Elmalılı gibi bu âyet ile bir sonraki âyeti birlikte tefsir etmiştir.¹²¹ Allah'ın vaadi gerçekleşene kadar inananların din hakkında savaşmayan ve onları buldukları yerden çıkarmayan şirk koşanlarla dostluk ilişkisi kurulmasına izin verilmesi ve iyilikte bulunmalarının sakıncasının kaldırılması olarak yorumlamıştır. Kutub, Allah'ın inananların onlarla ilişkilerinde adaleti gözetmelerini, onların haklarına gasp etmemelerini emrettiğini söylemiş ve din hakkında savaşan, yurtlarından çıkararak ve çıkarılmasına destek verenlerle dostluk ilişkisi içerisinde olmayı kesin bir dille yasakladığı görüşündedir.¹²²

۹- إِنَّمَا يَنْهِيكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلْتُمُوهُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Allah sizi, ancak sizinle din konusunda savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkararak ve çıkarılmanız için destek verenleri dost edinmekten men eder. Kim onları dost edinirse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”¹²³

Mümtehin sûresi dokuzuncu âyette Allah'ın din konusunda inananlarla savaşan, onları yurtlarından çıkararak ve çıkarmalarına destek verenlere karşı iyilik etmenin, dost edinmenin yasaklandığını görmekteyiz.

Elmalılı, bu âyet ile birinci âyet arasında bağlantı kurarak en sonunda genel bir yargıya ulaşmıştır. “Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz.” buyrulmasının hikmetini, bu şekilde düşmanlıkları kesin ortaya çıkanlarla ilgiyi kesip onlara sevgi ve dostluk göstermemek olarak yorumlamıştır.¹²⁴ Bu iki âyetin İslam'ın uluslararası hukuk ve bağlantılarının temelini belirleyen iki kural olması münasebetiyle önemli olduğu kanaatindedir.¹²⁵

Kutub, Elmalılı gibi dokuzuncu âyeti başka bir âyetten örnek vererek tefsir etmiştir. Âyeti temel bir ilke olarak kabul edip bu ilkenin aynı zamanda İslam'ın devletlerarası hukukunun da bir temeli olduğunu söylemiştir. Kutub, iman edenlerin inanç davası için yaşadıklarını, çıkarları için düşmanlık yapmadıklarını ve aile, ırk, soy ve vatan gibi taassuplar için savaşmadıklarını yalnızca Allah'ın davasını yeryüzünde hâkim kılmak için çabaladıklarını ifade etmiştir. Kutub, sûrenin bütünüyle inancın değerini ortaya koyarak tüm insanları tevhid sancağı altında toplamayı hedeflediğini söylemiştir.¹²⁶ Bu yorumuyla tefsirinde Müslümanlara Kur'an'ın ilkelerini anlatma çabası olduğunu

118 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/603.

119 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/604-605.

120 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/604.

121 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 424.

122 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 424.

123 Mümtehin 60/9.

124 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/605.

125 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/605.

126 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 425.

görmekteyiz. Kutub, Tevbe 9/1 âyetinin bu âyetten sonra indiğini söyleyerek âyetler arası irtibat kurmuştur.¹²⁷

۱۳- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَنسُوا مِنِ الْأَجْرَةِ كَمَا يَنسَى الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ

“Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği, kabirlerdeki kafirlerin ümit kestikleri gibi tamamen ahiretten ümitlerini kesmiş bir toplumu dost edinmeyin.”¹²⁸

Mümtehine sûresi on üçüncü âyette Allah'ın inananlara, Allah'ın kendilerine kızdığı, mezarlarındaki inkarcıların umutlarını yitirdiği gibi ahiretten umutlarını kesmiş bir topluluğu dost edinmemeleri vurgulanmıştır.¹²⁹

Elmalılı, bu âyeti bu sûreden sonra gelecek olan sûre ile ilişkilendirerek Allah'ın biattan sonra tüm inananlara öğüt olarak bu âyeti zikrettiğini belirtmiştir. Bu âyetin, sûrenin hepsini özetlemekle birlikte sûrenin başına bağlayarak umutsuzluktan kaçındırarak ahiret için istek ve umudu güçlendirdiğini, aynı zamanda bu sûreden sonra gelecek olan Saf sûresi'nin “perçinlenmiş bir yapı gibi olma” konusuna bir ön hazırlık yapıldığı görüşündedir.¹³⁰ Elmalılı, âyette kastedilenin Yahudiler olduğunu ve bundan sonraki sûrede de İsrailoğulları'ndan bahsedildiği için bu Yahudiler yorumunu uyumlu bulduğunu, münafıklar ve Mekke müşriklerinin de kastedilmiş olabileceğini ifade etmiştir.¹³¹ Elmalılı, cümle yapısını inceleyerek âyeti âyetle tefsir etmiştir.¹³²

Kutub, bu âyeti bir çağrı olarak kabul etmiş ve bu çağrının inananlara iman adıyla yöneltilen bir çağrı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü imanlarının onları diğer toplumlardan ayıran, Allah'a bağlayan ve Allah'ın düşmanlarından ayıran en önemli sıfatları olduğunu söylemiştir.¹³³ Kutub, Elmalılı ile aynı olarak Allah'ın gazabına uğrayanların Yahudiler olduğunu söylemiştir. Çünkü Kur'an'da birçok yerde bu sıfatın Yahudiler için kullanıldığını söylemiştir. Bu hükmün genelliğine Yahudileri, sûrede bahsedilen müşrikleri ve Allah'ın tüm düşmanlarını kapsamına almakta olduğunu ifade etmiştir. Onların hepsini Allah'ın düşmanı olarak görmüş ve hepsinin Allah'ın gazabına uğrayacağını belirtmiştir. Onların ahirete ilişkin hiçbir umutlarının olmadığını, inkarcıların mezardakilerden ümitlerini kestikleri gibi ahiretten de hiçbir şey beklemediklerini söylemiştir. inkarcılar ölümle her şeyin bittiğine inandıkları için ölümden sonrasına ve hesaba çekilmeye de inanmadıklarını belirtmiştir.¹³⁴ Kutub, bu son çağrının sûrenin tüm direktiflerini ve yönlendirmelerini içinde topladığını, bu nedenle sûre onunla başladığı gibi onunla sona erdiğini ve böyle sûrenin yankılarının insanın kalbinde dalgalanıp gittiği kanaatindedir.¹³⁵

3.2 İmtihan Edilme Olayı ile İlgili Âyetler

۱۰- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاْمْتَحِنُوهُنَّ ۗ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ ۗ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآثُهُمْ مَا أَنْفَقُوا ۗ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجْرَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَسَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَلَيْسَ لَكُمْ أَنْفَقُوا ۗ ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Ey iman edenler! Mümin kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah, onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları kafirlere geri döndürmeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kafirlere helal değildir. Kafirler de Müslüman hanımlara helal olmazlar. Mehir olarak harcadıkları

127 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 425.

128 Mümtehine 60/13.

129 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/266-267, Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihi'l-Gayb*, 21/451, Matürîdî, *Tevîlatü'l-Kur'an Tercümesi*, 15/135, Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/431.

130 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/617.

131 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/617.

132 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/618.

133 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/431.

134 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/431.

135 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/431.

onlara (kocalarına geri) verin. Mehirlerini verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmenizde size bir günah yoktur. Müşrik karılarınızın nikahlarına tutunmayın. (Zira bu nikahlar ortadan kalkmıştır.) Onlara harcadığınız mehri, (evlendikleri kafir kocalarından) isteyin. Kafirler de (İslam'ı kabul eden ve sizinle evlenen eski hanımlarına) harcamış oldukları mehri (sizden) istesinler. Bu, Allah'ın hükmüdür. O, aranızda hüküm veriyor. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."¹³⁶

Mümtehine sûresi onuncu âyet, hicret edip iman ettiklerini dile getiren kadınların, hakikaten iman edip etmediğini anlamak sûretiyle imtihan edilmesi emrinin verildiği¹³⁷, Allah'ın o kadınların inkârcı eşlerine verilememesini emrettiği, ayrıca Allah'a iman eden kadınlar, Allah'ı inkâr eden erkeklere; Allah'ı inkâr eden erkeklerde Allah'a iman eden kadınlarla nikahlanamayacağını bildirildiği¹³⁸ bir âyettir.

Elmalılı, bu âyetle ilgili Razî'nin tefsirindeki görüşlerini zikretmiştir.¹³⁹ Âyette geçen imtihan meselesinin nasıl olduğu ile ilgili Elmalılı, dilleriyle birlikte kalplerinin de aynı şeyi söyleyip söylemediği konusunda denenmesi görüşündedir. Taberî ve başkalarının Hz. Muhammed'in hicret eden kadınları nasıl imtihan ettiğiyle ilgili İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyeti zikrettiklerini söylemiş ve Hz. Muhammed'in kadınlardan yemin ederek kocalarına kızıp, bulunduğu bölgeden başka bir bölgeye gitme isteği olup olmadığı ya da Allah'ı ve onun elçisini sevdiği için gelip gelmediğini öğrenmek sûretiyle imtihan ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰ Elmalılı, nakledilen rivâyetlere göre Hz. Muhammed'in iman eden kadınları Mümtehine sûresi 12. âyet ile imtihan ettiğini, kadınların gerçekten iman edip etmediklerini yalnızca Allah'ın bileceğini, çünkü iman etmenin asıl koşulunun kalbin onaylaması olduğunu, kalplerde gizlenenin ise yalnızca Allah'ın bilebileceğini belirtmiştir. İnsanların yaptığı imtihanın yüzeysel bir bilgi edinme olduğunu, bu yüzden imanın hükmünü kaybetmemek için onların imtihan edildiği görüşündedir.¹⁴¹ Elmalılı, hicret edip gelen kadınların geri gönderilmemesi ile ilgili aslında iki taraf arasındaki haramlığı ifade etmek için âyetteki ilk cümle yeteceğini fakat haramlığın her iki taraf için de geçerli olduğunu anlatmak için tekrar edildiğini söylemiştir. Elmalılı, bu tekrarın birincisinin boşanma meydana geldiğini; ikincisinin ise, nikahlarına almalarının mümkün olmayacağını göstergesi olabileceğini ve bu durumda hicret eden kadınları geri göndermenin zorla zinaya göndermek gibi bir cinâyetin olacağını dile getirmiştir. Elmalılı, bu âyetin özellikle kadınları böyle bir haramdan muhafaza ettiği görüşünde olmuştur.¹⁴² Hicret edip gelen kadınların mehri konusuyla ilgili olarak kadınların inkârcı eşlerine, kadınları için ödedikleri mehirleri ne ise inkârcı kocalarına tazminat olarak geri verilmesinin emredildiğini, bu emrin lafzi itibarıyla genele hitap ettiği düşünülse de bu emrin kaçanları karşı tarafa geri verme konusunda sözleşme yapanlar tarafından kaçıp gelenler ile ilgili olduğunu söylemiştir. Hiçbir sözleşme yapmadan ya da fiilen savaştan konumunda bulunan taraftan kaçıp gelen birinin genel kurala göre böyle bir tazminat ödemesine gereğin olmadığını ifade etmiştir.¹⁴³ Elmalılı, bu âyetin iniş sebebi ile ilgili farklı rivâyetler olduğunu söyleyerek Ümmü Külsüm binti¹⁴⁴ olayını, Subey'a binti el-Hâris¹⁴⁵ olayını ve Ümeyme binti Bişr¹⁴⁶ olayını zikrederek, zikredilen rivâyetlerde nedenin birden fazla olmasıyla âyette sözü edilen konunun Hudeybiye Sözleşmesi ile ilgili olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu âyet ile ilgili yorum yaparken başka

136 Mümtehine 60/10.

137 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/260.

138 Matürîdî, *Tevîlatü'l- Kur'an Tercümesi*, 15/122.

139 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/607-608.

140 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/608.

141 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/608-609.

142 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/610.

143 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/610.

144 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/611.

145 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/611.

146 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/611.

âyetlerden de yararlanmıştı.¹⁴⁷ Âyette verilen bazı kelimelerin Türkçe karşılığını vermiştir.¹⁴⁸

Kutub, bu âyet ile bir sonraki âyeti birlikte tefsir etmiştir. Bu âyetlerde Mekke'den Medine'ye muhacir olarak gelen mümin kadınlar ile ilgili hükümlerin olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁹ Kutub, Elmalılı gibi bu âyetlerin iniş sebebi ile bazı rivâyetlerde farklılıklar olduğunu söylemiştir. Hudeybiye Sözleşmesi şartlarından geri iade edilme konulu maddesine binaen ve daha sözleşme süresi içerisindeyken, iman etmiş muhacir kadınların Hz. Muhammed'in yanına gelmek istemeleri üzerine Mekkelilerin Hz. Muhammed'e gelerek sözleşme süresinin henüz bitmediğini söyledikleri ve kadınların geri iade edilmelerini istemeleri üzerine sözleşme maddesinde kadınlarla ilgili herhangi bir hüküm olmamasından dolayı bu âyetin inerek inanmış kadınların tekrar inkarcılara iade edilmesini yasaklandığını söylemiştir. Kutub, kadınların güçsüz olmaları hasebiyle din konusunda zulme ve işkenceye uğrayacakları için bu hükmün geldiği kanaatindedir.¹⁵⁰

Kutub, bu âyete Elmalılı'dan farklı açıdan bakarak uluslararası hukuki ilişkileri düzenleyen hükümlerin olduğunu söyleyerek âyete yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Ayrıca bu konudaki ilk uygulamanın, muhacir olarak gelen inanmış kadınların ne sebeple geldiklerini öğrenmek üzere onları imtihana tabii tutmakla olduğunu söylemiştir. Çünkü bu kadınların hicret etmelerinin istenmeyen bir evlilikten kurtuluş, çıkar elde etme ve İslam yurdunu kişisel sevgi peşinde koşarak seçme sebeplerinden biri olmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵¹ Kutub, Hz. Muhammed'in imtihan etme şekilleriyle ilgili farklı rivâyetlere de yer vermiştir.¹⁵² Kutub, bu âyeti toplumun en küçük temel birimi olan aile üzerinden iman bağı ile ilişkilendirerek yorumlamıştır.¹⁵³ Evliliğin kaynaşma, uyuşma ve huzura kavuşma hali olduğunu belirtmiştir. Temel bağ olan inanç bağının kopmasıyla evliliğin devam etmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Gönül hayatının temel direğinin ise iman olduğunu, imanla bezenmemiş bir kalbin, imanla bezenmiş bir kalbe uyum sağlamasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.¹⁵⁴ Medine'ye hicretin ilk senelerinde bu konu ile ilgili bir hüküm verilmemiş olduğunu, mümin bir kadınla inkârcı bir kocanın ya da mümin bir erkekle inkârcı bir kadının ayrılması öngörülmemiş olduğunu dile getirmiştir. Hudeybiye sözleşmesi ile birlikte büsbütün ayrılmanın vaktinin geldiğini, artık insanları birbirine bağlayan bağın yalnızca iman bağı olduğunu söylemiştir.¹⁵⁵ Ayrılık hükmünün yürürlüğe girmesiyle adalet ve eşitliğin gereği olarak bedel ödenmesi hükmünün de yürürlüğe girdiğini ifade etmiştir. İman eden hanımdan ayrılan inkârcı eşe zararının tazmini olarak hanımına verdiği mehrin bedelinin ödenmesi aynı şekilde inkârcı olan hanımını boşayan eşe de mehrinin karşılığının iade edilmesi hükmünün geldiğini söylemiştir. Böylelikle inanmış erkeklerin muhacir olan inanmış kadınlarla mehirlerini verdikten sonra evlenmelerinin helal olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶ Kutub, inanmış erkeklerin muhacir olan inanmış kadınlarla mehirlerini verdikten sonra evlenmelerinin helal olduğu konusyla ilgili fihhi açıdan bazı görüş ayrılıkları olduğunu da dile getirmiştir.¹⁵⁷ Bu ayrılıkları ile şu şekilde sıralayabiliriz: "Bu kadınların iddet beklemelerigerekir mi? Yoksa sadece hamile olanlar mı doğum yapana kadar iddetlerini beklemelidirler? Eğer iddet beklemeleri gerekir deniyorsa bu iddet normalde boşanan kadınları gibi üç ay mıdır? Yoksa tek bir aybaşıyla rahmin temizliği ortaya çıkıncaya kadar mı?"¹⁵⁸

147 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/609.

148 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/612.

149 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 426.

150 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/ 426-427.

151 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/427.

152 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/427.

153 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/427-428.

154 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/427-428.

155 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/428.

156 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/428.

157 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/428.

158 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/428.

۱۱- وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقِبْتُمْ فَاتُوا الَّذِينَ دَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ

“Eğer eşlerinizden biri, kafirlere kaçır ve siz de onlarla çarpışıp ganimet alırsanız, eşleri gidenlere sarf ettikleri (mehir) kadarını verin ve inandığınız Allah’a karşı gelmekten sakının.”¹⁵⁹

Mümtehine sûresi on birinci âyette inananların eşlerinden herhangi biri inkâr edenlere giderse, inananlar da onlarla çarpışıp ganimet elde ederse, eşleri gidenlere sarf ettikleri kadarının verilmesi müminlerden istendiği, bununla birlikte inananların iman ettikleri Allah’a karşı gelmekten sakınmanın gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁶⁰

Elmalılı, on birinci âyette geçen “...eşleri gidenlere sarf ettikleri (mehir) kadarını verin.” ifadesini verilecek bedelden belirli bir miktarını onlar için ölçülüp biçilmesi ya da elde edilen ganimetten önce kayıpları kadarını ayırıp verilmesi olarak yorumlamıştır.¹⁶¹ Bazı kelimelerin Arapça hangi kökten gelerek Türkçe olarak ne anlama geldiğini ifade etmiştir.¹⁶²

Kutub, bu âyeti yorumlarken Elmalılı’dan farklı olarak devlet başkanına vurgu yapmıştır. inanmış bir kocanın, inkârcı karısından ayrıldıktan sonra karısı ya da ailesi onun yaptığı masrafı kocasına iade etmezse devlet başkanı, eşleri iman edip İslam yurduna sığınan inkârcı erkeklerin mehir karşılığı alacağı haktan bu iman erkeğin alacağını tahsil edeceğini ya da kafirlerin müminler tarafından elde edilen ganimet mallarından bu inanmış kocanın zararını karşılayacağını söyleyerek¹⁶³ Elmalılı’dan daha ayrıntılı şekilde mehrin geri nasıl tahsil edileceğini açıklamıştır. Kutub, Kutub, Elmalılı’dan farklı olarak toplumsal hayata yönelik olarak âyette geçen “...inandığınız Allah’a karşı gelmekten sakının.” ifadesini bu hükümde ve uygulamasında; zaten her hükmün ve uygulamasının bağladığı temel güvence olarak yorumlamıştır. Karı koca arasındaki ayrılık hükümleri İslam’ın gerçek hayata dayalı bir uygulaması olduğunu böylece hayatın değer ve bağlarının sağlam bir zemine oturtulması şeklinde yorumlamıştır. Kutub, hayatın tamamının inanç ilkesi üzerine kurulduğunu ve tüm hayatın ise iman eksenine bağlandığını söylemiştir. Dil, din, ırk, soy ve vatan farklılıklarıyla insanları ayırmaya çalışanlara rağmen insanları birbirinden ayıran tek arma kaldığını, ortada Allah’ın ve şeytanın cephesi olarak iki cephenin bulunduğunu ve bu tek armanın da insanların bağlı bulunduğu tarafın arması olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴

3.3 Biat Olayı ile İlgili Âyetler

۱۲- يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُسْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلِهِمْ وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ قَبَائِعُهُنَّ وَاسْتَعْفُرْنَ لهنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ey Peygamber! Mümin kadınlar, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda sana biat etmek üzere geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah’tan bağışlanma dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁶⁵

Mümtehine sûresi on ikinci âyette kadınların biat etme şeklinin anlatıldığını ve Hz. Muhammed’in Hudeybiye Antlaşması’ndan sonra müminlere sığınan kadınları, bu âyette ifade edilen şeyleri reddedip etmemesiyle sınıadığını

159 Mümtehine 60/11.

160 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/263, Matürîdî, *Tevîlatü'l- Kur'an Tercümesi*, 15/125, Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429, Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/446, Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, 4/209.

161 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/612.

162 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/612.

163 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429.

164 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429.

165 Mümtehine 60/12.

ve âyette ifade edilenleri kabul edenlerin biatlarını aldığı söylenmiştir.¹⁶⁶ Âyette inananların iman ettikleri Allah'a karşı gelmekten sakınması gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁶⁷

Elmalılı, âyetin Mekke'nin fethedildiği günü Sefa tepesinde erkeklerden biat almayı sonlandıran Hz. Muhammed, kadınlarla biat etmeye başlamıştır. Hz. Muhammed, Safa tepesinde ve Hz. Ömer'de tepenin alt tarafında bulunmakta iken biat aldığı İbn Ebi Hatim ve Mukatîl'den rivâyet edilmiş olsa da Hz. Aişe'den gelen nakille bu âyetin sına âyetiyle birlikte indiğini, Tirmizî'den yapılan nakille de bütün sûrenin Hâtıb b. Ebî Beltea'nın yazdığı mektup olayı üzerine nazil olduğunu söylemiştir.¹⁶⁸ Kadınlarla biatlaşırken Hz. Muhammed'in kadınların elini tutup tutmamasıyla ilgili, meşhur ve güvenilir olanın Hz. Muhammed'in el sıkışmadığı görüşü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁹ Hz. Muhammed'in biatlaşmasının bir değil, birkaç kere olduğunu; Mekke'deki biatlaşmanın Ebû Süfyan'ın eşi olan, Uhud Savaşında Hz. Hamza'nın şehit edilmesine ve şehit bedenine yapılan müslâ yapılmasını sağlaması olması sebebiyle Mekke'nin Fethi sırasında güvence verilmeyip öldürülmesi emredilen Hind ve diğer kadınlarla yapılan biata yer vermiştir.¹⁷⁰ Âyette geçen "...çocuklarını öldürmemek..." ifadesine her türlü öldürme olayının yasaklanmasını içerdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla burada kadının rahmindeki ruh üflenmiş bebeğin öldürmesi, bakımındaki ihmalkarlıktan çocuğun ölümüne neden olunması ve diğer öldürmelerin hepsinin söz konusu olduğunu söylemiştir.¹⁷¹ Elmalılı "...hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda..." ifadesini genel anlamda bu ifadenin hem iyilikleri emrettiğinde hem de kötülükleri yasakladığında asi davranmayıp, boyun eğmek anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁷² Elmalılı, erkeklerle de bu âyet sebebiyle biatlaşıldığını söyleyerek bu konuyla ilgili kudsi hadisi paylaşmıştır.¹⁷³

Kutub, bu âyette Allah'ın Hz. Muhammed'e iman etmiş kadınlarla iman üzere nasıl sözleşeceğinin, iman eden bu kadınların ve diğerlerinin iman edenlerin hangi ilkelere bağlı kalmak üzere söz vereceklerinin bildirildiğini ifade etmiştir.¹⁷⁴ Kutub, âyette bahsedilen ilkelerin inancın ve sosyal hayatın temel ilkeleri olduğuna vurgu yapmıştır. Bu ilkelerden bazıları; Allah'a ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina ve zinaya götüren şeylere yaklaşmamak, çocukları hiçbir gerekçeyle öldürmemek gibi ilkeler olduğunu söylemiştir. Elmalılı ile aynı olarak son sayılan ilkenin Cahiliye Döneminde yürürlükte olan diri diri kız çocuklarını toprağa gömme olayına ve herhangi bir sebeple kadının rahmindeki cenini öldürmesine de işaret ettiğini dile getirmiştir. Çünkü kadınların rahmindekini korumakla görevli olduklarını ifade etmiştir.¹⁷⁵ Kutub, âyetteki "...elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek..." ifadesini bazı kimselere ve Mukatîl'e göre kadının eşinden olmayan çocuğunu, eşine isnat etmesinin men edilmesi anlamına geldiğini söylemiştir. Kutub, Elmalılı'dan farklı olarak kadınlardan zina etmeyeceklerine dair söz aldıktan sonra bu noktaya dikkatlerin çekilmesini Cahiliye Döneminde geçerli olan bir geleneğe işaret ettiğini, bu geleneğin o dönemde kadının birçok kişiyle birlikte olup, doğan çocuk en çok hangisine benziyorsa onun çocuğu olduğunu söylemesi ve kadının en güzel çocuğu seçip en beğendiği erkeğe isnat etmesi olduğu görüşündedir. Kutub, âyetteki ifadenin umumi olduğunu hem bu türdeki iftiraları hem de yalana dayalı iftiraları kapsadığını söylemiştir.¹⁷⁶ Kutub, âyetteki

166 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/265, Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, 4/209-211, Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/448, Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/613, Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429.

167 Taberî, *Taberî Tefsîri*, 8/263, Matürîdî, *Tevîlatü'l-Kur'an Tercümesi*, 15/125, Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429, Razî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/446, Mukâtil, *Tefsîr-i Kebir*, 4/209.

168 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/613.

169 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/613.

170 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/613-614.

171 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/614-615.

172 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/615.

173 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/616-617.

174 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/429.

175 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/430.

176 Kutub, *Fîzilâl-il Kur'an*, 14/430.

“..hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda sana biat etmek üzere geldikleri zaman...” ifadesini kadınların Hz. Muhammed’in emrettiği her işte kendisine itaat edeceklerine söz vermeleri anlamında olduğunu belirtmiştir. Âyetin toplumsal yönüne değinerek bu ilkenin İslam yasasının temel ilkesi olduğunu, bu anayasa devlet başkanı veya idareci olsun hiç kimseye sınırsız itaat edilmediğini, Allah’ın dini ve Allah’ın yasalarıyla uyum içinde olduğu sürece itaatin söz konusu olduğunu söylemiştir. Devlet başkanının da millet iradesinin de Allah’ın yasalarına bağlı kalması gerektiğini, her ikisinin de gücünü Allah’ın şeriatından alması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷⁷ Aynı zamanda muhacir olarak gelen kadınların bu kapsamlı ilkelere bağlı kalacaklarına söz verdiklerinde bu sözün biat olarak kabul edildiğini, Hz. Muhammed’in de onların günahlarının bağışlanması için dua ettiği şeklinde yorumlamıştır.¹⁷⁸

Sonuç

Mümtehine sûresi, diğer sûrelerde olduğu gibi bireysel ve toplumsal hayata dokunan pek çok emir ve nehiyer içeren bir sûredir. Kendine has muhtevası ile Allah’ın tavsiye ve ikazları doğrultusunda yaşamayı konu edinmiştir.

Elmalılı ve Seyyid Kutub, Mümtehine sûresinin 1.2. ve 3. âyetlerini Hâtıb b. Ebî Beltea ile ilişkilendirerek nüzulü bağlamında yorum yapmışlardır. Hâtıb b. Ebî Beltea’nın imandan çıkıp çıkmadığı da tartışma konusu olmuştur. Elmalılı, Hâtıb b. Ebî Beltea’nın mektubunun içeriğinde imana aykırı bir durumun olmadığını fakat düşmana gizli tutulması gereken bir haber verilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir. Bu şekilde iman üzereyken ve Allah yolunda ilerlerken şeytanın yolunu seçmiş, düşmanın casusu konumuna düşmüş ve cezayı hak ederek kendisini felakete sürüklemiş olduğu görüşündedir. Hâtıb b. Ebî Beltea’nın yargılanmasını ve Bedir ashabından olduğu için Hâtıb b. Ebî Beltea’nın affedilmesini Hz. Muhammed’in açık bir mucizesi şeklinde yorumlamıştır. Kutub, Hâtıb b. Ebî Beltea’nın zaafına yenik düşerek hata yaptığı görüşündedir. Hâtıb b. Ebî Beltea’nın imandan çıktığı yönünde herhangi bir şey söylememiştir.

Mümtehine sûresinin 4. 5. ve 6. âyetlerini iki müfessir de genel olarak dostluk ve düşmanlık ilişkisi üzerinden yorumlamışlardır. İki müfessir de inananların Allah’ın düşmanlarını dost edinmemesi konusunda Hz. İbrahim ve onun yanındakileri örnek verdiği noktasında ortak fikirdedirler. Elmalılı, Hz. İbrahim’in müşrik babası için dua etmesinin örnek alınmaması gerektiği görüşündedir. Kutub ise bu konuda Hz. İbrahim’in babasına ettiği duanın, babasının müşrik olmadan önceki durumuyla alakalı olduğunu ve müşrik olduktan sonra ondan uzaklaştığı görüşündedir. İki müfessir fitne kelimesinin anlamına ilişkin yorumlarda bulunmuşlardır. Elmalılı, fitneyi inananların kafirlere yenik düşmeleri, ellerine düşüp işkence ve eziyetlerine maruz kalmaları, müminlere el ve dil uzatmalarına imkân verilecek bir durum olarak yorumlamıştır. Böylece kafirler, iman edenlerin çektiği sıkıntılar yüzünden hakkı küçük görerek inkarlarını arttıracakları görüşündedir. Kutub; kafirlerin “İman, eğer iman edenleri muhafaza etseydi onları yenemedik.” şeklindeki çeşitli şüphelerle müminlere musallat olmalarını fitne olarak yorumlamıştır.

Mümtehine sûresinin 7. 8. 9. ve 13. âyetlerini iki müfessir dostluk ve düşmanlık ilişkisi üzerinden yorumlamaya devam etmişlerdir. Düşmanlarla dostluk ilişkisi kurulması hakkında müfessirler yorumlarda bulunmuşlardır. Elmalılı, Allah yolunda savaşılıp İslam galip gelince, etraftan hayra ve iyiliğe engel olanlar uzaklaştırılınca ve İslam yeryüzüne hâkim olmaya başlayınca düşmanlıkların yerine dostluğun tesis edilmeye başlanacağı şeklinde yorumlamıştır. Kutub, İslam’ın barış dini ve sevgiye dayalı bir din olduğunu, bütün kâinatın tevhid sancağı altında birleşip dost ve kardeş olmalarını hedefleyen bir din olduğunu ifade etmiştir. Dostluk ilişkisi kurulmaması gerekenleri Elmalılı, İslam’ı reddetmek maksadıyla savaşanlar, inananları yurtlarından çıkaranlar ve şirk koşanlar olduğunu söylemiştir. Kutub ise genel olarak sosyolojik boyutuyla ilgilenmiştir. Allah’ın insanlara barışı, sevgiyi, iyiliği ve adaleti emrettiğini söylemiş ve sûrenin bütünüyle inancın değerini ortaya koyarak tüm insanları tevhid sancağı altında toplamayı hedeflediğini

177 Kutub, *Fîzilâl-il Kur’ân*, 14/430-431.

178 Kutub, *Fîzilâl-il Kur’an*, 14/431.

söylemiştir.

Mümtehine sûresinin 10. ve 11. âyetlerini iki müfessir de kadınların biatı çerçevesinde yorumlamışlardır. İmtihan ile ilgili Elmalılı, imtihanın dilleriyle birlikte kalplerinin de aynı şeyi söyleyip söylemediği konusunda denenmesi şeklinde yorumlamıştır. Kutub, imtihanı muhacir olarak gelen inanmış kadınların ne sebeple geldiklerini öğrenmek üzere onları sorgulamak olarak yorumlamıştır.

Mümtehine sûresinin 12. âyetini iki müfessir biat meselesi üzerinden yorumlamışlardır. Biat meselesi ile ilgili müfessirler farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Elmalılı, kadınların ve erkeklerin âyette ifade edilen şeyleri reddedip etmemesiyle sınıdığına vurgu yaparak ve âyette ifade edilenleri kabul edenlerle biatın gerçekleştiğini belirtmiştir. Kutub, inancın ve sosyal hayatın temel ilkeleri olduğunu söylemiştir. Bu ilkelerden bazıları; Allah'a ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina ve zinaya götüren şeylere yaklaşmamak, çocukları hiçbir gerekçeyle öldürmemektir. Muhacir olarak gelen kadınların bu kapsamlı ilkelere bağlı kalacaklarına söz verdiklerinde bu sözün biat olarak kabul edildiği şeklinde yorumlamıştır.

Mümtehine sûresine birbirine yakın dönemdeki iki farklı bakışı yansıtmaya çalıştığımız incelememizde gerek Elmalı gerekse Seyyid Kutub'un âyetleri yorumlarken sebebi nüzulden kopmadıkları göze çarpar. Bu da modern dönemde de olsa ele aldığımız müfessirlerin tefsirde oluşmuş geleneğe bağlı kaldıklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Abdurrahman, Eşref Hacı- Wan İbrahim Wan Ahmed Nurayhan Ali. "Fî Zilâli'l-Kur'ân: Seyyid Kutub'un Çağdaş Kur'ân Tersiri". çev. İsmail Çalışkan, Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Dergisi 22 (2011), 80-90.
- Albayrak, Halis. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 34 (1993), 155-173.
- Aydın, Abdullah. Mümtehine Suresinde İmtihan. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Tarihi. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çalışkan, İsmail. Tefsir Tarihi. Ankara: Bilay Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Dakni, Kadir. Mümtehine Sûresinde Dostluk ve Düşmanlık İlişkileri Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 1998.
- Demir, Mehmet. "Mümtehine Suresinin Muhtevası ve 5. âyeti Bağlamında Müminlerin İnkarcılar İçin Fitne Olması Meselesi", Harran İlahiyat Dergisi 48 (Aralık 2022) 148-163.
- Demirci, Muhsin. Tefsir Tarihi. İstanbul: İfav Yayınları, 27. Basım, 2015.
- Ersöz, İsmet. "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 109 (Eylül 1991), 169-177.
- Görgün, Hilal. "Seyyid Kutub". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/64-68.
- Güçüyener, Kübra. Nüzul Bağlamında Mümtehine Suresi Tefsiri. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2019.
- Gürkan, Menderes "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 6 (2005) 211-232.
- Karataş, Zübeyr. Seyyid Kutub'un Fi Zilâli'l-Kur'ân Tefsirinde Takip Ettiği Metot, (19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Karlığa, H. Bekir. "Fî Zilâli'l-Kur'ân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/50-51.
- Koç, Mehmet Akif (ed.). Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Kutub, Seyyid. Fîzilâl-il Kur'ân (Kur'ân'ın Gölgesinde).16 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2. Basım, 1972.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Tevîlatü'l- Kur'ân Tercümesi. 18 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Mevdûdî, Ebu'l- A'lâ. Tefhimu'l- Kur'ân. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

- Okumuş, Mesut. "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı" *Diyanet İlmî Dergisi* 51/3 (Temmuz, Ağustos- Eylül 2015) 70-104.
- Özel, Mustafa "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (Temmuz- Ağustos- Eylül 2015) 29-56.
- Paksüt, Fatma. "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* 109 (Eylül 1993) 1-24.
- Râzî, Fahrüddîn. *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)* 23 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınları, 2002.
- Süleymân, Mukâtil. *Tefsîr-i Kebir*. 4 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Şahin, Ramazan. "Mümtehine Suresi Ekseninde Hoşgörüde Denge" *İslami İlimler Araştırma Vakfı* 3 (Ekim 2019), 287-312.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Taberî Tefsîri* 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınları, 1996.
- Taçbaş, Hatice. *Mümtehine Sûresi ve Müslim- Gayr-i Müslim İlişkileri* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2003.
- TDV, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi "Elmalılı Muhammed Hamdi". Erişim 4 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr>
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn Yayınları, 2012.